

December 2023-4

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Gouden Terebinth 2024   **Friese zerken**
Tamara Ingels   **Biodiversiteit in Katwijk**

REDACTIONEEL / ZUIDERBUREN

Een bevriende Vlaming liet een tijdje geleden weten dat hij het zat was om altijd maar onder de koepel van 'zuiderburen' te vallen. Konden de Nederlanders er niet mee ophouden dat etiket te gebruiken? Ik probeerde hem gerust te stellen. Dat 'zuider' heeft voor ons gewoon wat zonnigs en ja, beter een goede buur dan een verre vriend.

Wat mij betreft: op het funeraire stuk graag meer contact met Vlaanderen. Om elkaar scherp te houden. Natuurlijk is de regelgeving daar niet hetzelfde als hier en is het publiek anders, maar vergelijken is juist daardoor interessant. Hoe doen ze het daar? Wat kunnen wij daarvan leren? (En omgekeerd, voeg ik er bescheiden aan toe.) Eerder staken we in

Terebinth (2018-4) ons licht op in Antwerpen, waar graftrouwen op een meer museale manier worden gerestaureerd. Bij een webinar hoorden we onlangs de visie van een Vlaming, Joeri Steeno, over biodiversiteit en we lezen in dit nummer over het werk van Tamara Ingels, die al langer dan wij nadenkt over de begraafplaats als educatieve plek. Het klinkt misschien tuttig maar het blijft fijn om buiten je grenzen te treden, maar toch in je moerstaal tot in detail over dezelfde en andere opvattingen te kunnen praten. Komt er nog eens een Dag van de Begraafplaats, dan is het wellicht interessant om daarin samen te werken met onze zuiderburen?

Korrie Korevaart, hoofdredacteur

MENS & PLEK / ARJA NOBEL, ONDERNEMER

Donateur van *Terebinth* sinds 1999, bestuurslid sinds dit voorjaar. Haar vader vond de huishoudschool wel genoeg; zelf wilde Arja Nobel de bruggenbouw in. Het compromis: tuin- en landschapsinrichting in Boskoop, met later nog een opleiding in deeltijd, Beheer Openbare Ruimte. Zoals ze zelf zegt: 'Aanleggen is mooi, maar je moet het ook beheren en onderhouden.'

In 1980 begon Nobel bij een bedrijf in bosbouw- en cultuurtechniek, vooral dankzij het feit dat ze als dochter van een binnenschip-

per in zand en grind een goed (sollicitatie-) gesprek over zand had kunnen voeren: 'Dat bedrijf werkte op begraafplaatsen. Dus ik ging wel eens inmeten, een ontwerp maken of wat er op zo'n plek nodig was.' Na een baan bij de Heidemij wilde ze gaan werken bij een mooie en vooruitstrevende gemeente. Dat werd Amersfoort, waar ze in 1991 als projectleider Stadsbeheer en Milieu begon.

'Mijn eerste opdracht was de bouw van een crematorium op Rusthof. Dat crematorium kwam er in 2001. Eerder, in 1999, ik was toen hoofd Openbare ruimte, besloot ik voor mijzelf te beginnen, maar zo werkte ik ook gewoon verder op Rusthof: aan de bouw van het rouwcentrum, de herinrichting van de aula en het entreegebied onder andere. Hier ligt mijn ontwikkeling, ik ken het hier in detail. Nu ben ik overal in Nederland bezig met groene gebiedsontwikkeling van recreatiegebieden, begraafplaatsen en crematoria. Alles waar buitenruimte en exploitatie een rol spelen, en: waar het om mensen gaat. Ook met mijn laarzen in de modder, want ik volg projecten graag van ontwerp tot en met uitvoering.'

Ze wil op Rusthof begraven worden, niet gecremeerd: 'Ik hou niet van hitte en ben van de natuur. Dus op deze bijzondere bosbegrafplaats kom ik in een algemeen graf zonder steen te liggen. Ze zetten er maar planten op en na tien jaar prettig in de knekelput.'

Korrie Korevaart

Arja Nobel op bosbegrafplaats Rusthof, in Amersfoort.

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 37 (2023) 4 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van *Terebinth*, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks (eindredacteur)
Korrie Korevaart (hoofdredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl
W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Hans de Kluijver (voorzitter)
Jan van de Pavert (secretaris)
Wilma van der Vliet (penningmeester)
Korrie Korevaart (lid)
Arja Nobel (lid)
Eward Timmerman (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van *Terebinth* aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting *Terebinth* beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor onze bijeenkomsten en excursies (met korting)? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over: particulier (individueel) € 35 idem met partner/huisgenoot € 47,50 bedrijven / instellingen € 80 bibliotheken / archieven € 35

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

INHOUD

7 Gouden Terebinth

In 2024 beleven we tien jaar Gouden Terebinth. Aan deze ronde doen maar liefst vijftien kandidaten mee. Wie wint de prijs? Begraafplaats of kerkhof, man of vrouw, professional of vrijwilliger?

18 Friese grafzerken

Er zijn veel interessante grafzerken in Friesland, vindt Trudi Brink. Zij onderzoekt de beeldhouwerssignaturen uit de periode 1530 tot 1640 en bespreekt enkele prachtige exemplaren.

26 Tamara Ingels

In de jaarserie Leren op de begraafplaats komt Tamara Ingels aan het woord. Zij legt uit wat haar opvattingen zijn over de rol van de begraafplaats in het onderwijs: meer dan alleen *keiplezant*...

31 Biodiversiteit in Katwijk

Begraafplaats Duinrust (1952) gooit het over een andere boeg en kiest voor ecologisch beheer, met een zo lang mogelijke bloei-boog. Beheerder Marco Barnhoorn vat zijn pleidooi kort samen: 'Als het in Katwijk kan, kan het overal.'

ALLES IN DIT NUMMER

- 2 Redactioneel
- 2 Mens & plek: Arja Nobel
- 4 Wrijftekeningen maken in Dokkum
- 7 Kandidaten voor de Gouden Terebinth 2024
- 8 Geknipt voor de dood: knipwerk als troost
- 12 Funeraire wandeling: de Algemene Begraafplaats in Bergen
- 16 Fotoreportage: óók een openluchtmuseum
- 18 Beeldhouwerssignaturen op Friese grafzerken
- 22 Familiebegraafplaats Uniken in Stadskanaal
- 24 Boeken
- 26 Leren op een begraafplaats
- 30 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 31 Uit het veld: Marco Barnhoorn
- 32 Toen... in Zeeland

Foto voorzijde: Buste op een graf op de Algemene Begraafplaats in Bergen (p. 12). Foto Bert Pierik

In gesprek met zerken

WRIJFTEKENINGEN MAKEN IN DOKKUM

De Grote of Sint Martinuskerk staat in het centrum van Dokkum. De vloer van deze eeuwenoude kerk bestaat voor een groot deel uit een mozaïek van grafzerken. Er liggen kleine stenen met een eenvoudige inscriptie en tonnen zware, imposante zerken met lange, in de steen uitgehouwen teksten. De expositie *Sprekende Stenen* vroeg tijdens de zomeropenstelling van de kerk in 2023 aandacht voor deze grafmonumenten.

Bij de laatste grote renovatie in 1964-1968 kregen de onder houten planken verborgen stenen een nieuwe, zichtbare plek in de vloer van de kerk. Er liggen geen menselijke resten meer onder; deze zijn elders herbegraven. Amateurchronicus Jan de Jager deed onderzoek naar de nakomelingen van de mensen die op de zerken staan. Hij bundelde de gevonden gegevens in een boek met dezelfde titel als de tentoonstelling: *Sprekende stenen*.

Actieve beleving

Voor een actieve beleving van de expositie werden bezoekers uitgenodigd een wrijftekening te maken van een grafzerk of een gedeelte ervan. In het Frans wordt dit *frottage* genoemd, in het Engels heet het *rubbing*. Het is een druktechniek waarmee je bijvoorbeeld de afbeelding op een munt over kunt brengen op papier. Het geldstuk wordt onder een dun stuk papier gelegd. Daarna kras je er met een potlood zorgvuldig overheen, en er verschijnt een afdruk op het papier.

In de Grote Kerk lag dun en toch sterk papier in verschillende formaten klaar. Er stond driehoekig waskrijt bij.

En er lag schildertape om het papier over de gewenste tekst of afbeelding op de steen te plakken. Onder de tafel stond een mand met kniekussens zoals je die in de tuin gebruikt. Door groot en klein werd er enthousiast gebruik van gemaakt. Het froteren – het Frans leverde de naam van deze techniek – bleek het beste te werken bij teksten en afbeeldingen met een niet te diep reliëf. Door de letter of tekening voorzichtig af te tasten en vervolgens met waskrijt geduldig af te wrijven ontstonden er mooie afdrukken.

Wrijftekeningen maken. Foto's Grote Kerkcommissie

Een groepje leerlingen van het Dockinga College bezocht de tentoonstelling met hun docent CKV (Culturele en Kunstzinnige Vorming). De ene leerling wreef losse letters af om ze samen te voegen tot de eigen naam. Anderen volgden nauwkeurig de tekst of het plaatje op de steen.

Een grafzerk van een overleden kindje werd in zijn geheel overgenomen

En zo kreeg Fenna Clementia Pols in 1969 haar naam

Weer iemand anders wreef een familiewapen af en nam de frottage mee om in het portfolio te plakken. Grootouders en kleinkinderen bogen zich samen over een zerk. Yfke Pols-Bottinga zocht de naam van haar dochter op in het boek van Jan de Jager. Toen Yfke in verwachting was van dit kind, zag ze tijdens een kerkdienst opeens de naam van een voormoeder van haar man op een zerk staan: Clementia Pols. Ze besloot de baby naar deze vrouw te vernoemen. En zo kreeg Fenna Clementia Pols in 1969 haar naam. Tijdens de expositie is er een wrijftekening voor Fenna gemaakt.

Monnikenwerk in Wetsens

Voor het maken van wrijftekeningen deed de Grote Kerkcommissie inspiratie op in Wetsens. In Groningen en Friesland wordt de laatste jaren iedere zomer 'Monnikenwerk' verricht. Kunstenaars zijn zes achtereenvolgende woensdagen aan het werk in een monumentaal kerkgebouw. Ze laten zich inspireren door de stilte, de ruimte en sfeer van de historische kerk. Aan het einde van de werkdag zijn bezoekers welkom om hun scheppende werk te zien en de kunstenaar te ontmoeten.

In 2022 streek beeldend kunstenaar Trude van Assem neer in de Sint Vituskerk in Wetsens. In het koor van deze kleine middeleeuwse kerk liggen verschillende grafzerken. Van Assem koos delen van grafschriften uit en maakte er wrijftekeningen van. Een grafzerk van een

Driehoekig waskrijt is erg geschikt voor het maken van wrijftekeningen.

overleden kindje werd in zijn geheel overgenomen. Maar de kunstenaar combineerde ook verschillende zinnen of zelfs losse letters met elkaar. Ze gaf uitdrukking aan de levenssfeer die een grafschrift bij haar opriep door de tekst een lichte of een donkere rand mee te geven. Of de tekst in het midden zwart af te beelden. Hier en daar combineerde ze de graftekst met bladeren of met de textuur van hout. Zo ontstond, zoals ze zelf zegt, 'denkend over leven een "ode" aan de doden.'

Eeuwenoude methode

Het maken van wrijftekeningen is een eeuwenoude en internationale techniek. Wrijftekeningen worden tot op de dag van vandaag gebruikt om grafstenen vast te leggen. Voor de opkomst van de fotografie was het de enige manier om een afbeelding van een zerk te maken. En tegenwoordig kan het door lichtval en positie moeilijk zijn om liggende grafstenen te fotograferen. Maar een wrijftekening maken, dat kan altijd. Wrijftekeningen kunnen een wetenschappelijk doel dienen. Grafmonumenten dreigen te verdwijnen door oorlog, vernielzucht of onverschilligheid. Bij grondwerk of opgravingen wordt er soms achteloos omgespron-

Het maken van wrijftekeningen is een eeuwenoude techniek

Grote Kerk of Sint Martinuskerk te Dokkum. Foto Marit Anker

Grafzerk van Jacob Gabes. Foto Jan de Jager

gen met historisch materiaal. In West-Vlaanderen werkt Ronald Van Belle aan het afwrijven van grafzerken en koperen grafplaten met als motto: 'Wrijven voor ze verdwijnen.' Hij produceerde er zeshonderd in 45 jaar. Kunstenaars gebruiken deze techniek ook nu nog om allerlei structuren zoals van hout, steen of bladeren vast te leggen op papier en ritmisch samen te voegen tot één geheel. Of om een collage van verschillende texturen te maken.

In Engeland worden bezoekers van oude kathedraal uitgenodigd een *rubbing* te maken van grafzerken.

Materialen

Voor het maken van zo'n wrijftekening worden verschillende materialen gebruikt. Professionals en kunstenaars werken wel met zwarte was. In China gebruikt men al eeuwenlang een viltprop gedrenkt in inkt. Maar dat is een

moeilijke techniek, omdat de inkt door het papier heen kan dringen en de monumenten kan beschadigen. Het werken met een mengsel van grafiet en olie is veiliger. Om met bezoekers van een kerk wrijftekeningen te maken kun je een grafietstift of grafietblok, of houtskool gebruiken.

In Dokkum kozen we voor driehoekig waskrijt. Dat ligt goed in de hand en geeft nauwelijks af. Het is te vinden via internet en speciaal ontwikkeld voor het maken van frottages.

Je kunt verschillende soorten papier gebruiken. Tekenpapier of 70 grams printpapier werkt goed, maar is alleen in klein formaat te krijgen. Rijstpapier of patroonpapier is groter en kan ook dienst doen. Bij drukkerijen is soms soepel en dun papier op (rest)rol te krijgen. Dit bevalt in Dokkum het best.

Een wrijftekening maken van een grafzerk is iets wonderlijks. Als de letters of afbeeldingen langzaam tevoorschijn komen, ontstaat er over de eeuwen heen een soort gesprek met de namen op de stenen. Dat is een bijzondere ervaring.

Arda de Boer van Veen,
lid Grote Kerkcommissie Dokkum

Bronnen

Jan de Jager, *Sprekende stenen*. Dokkum 2023. Dl. 1. Uitgave in eigen beheer, met ill., 647 pp., verkrijgbaar via kouweg@knid.nl, € 43 (incl. verzendkosten).

Voor het Monnikenwerk van Trude van Assem in 2022 zie: trudevanassem.nl en voor Ronald van Belle: okv.be/artikel/wrijven-voor-ze-verdwijnen.

Inscriptie in de grafzerk van Johannes de Haan.
Foto Arda de Boer van Veen

De Gouden Terebinth 2024

KANDIDATEN UIT ALLE WINDSTREKEN

In 2024 dingen vijftien kandidaten mee naar de tweejaarlijkse prijs van onze stichting: de Gouden Terebinth. Ook bij deze vijfde ronde is de variatie groot en tonen de activiteiten van de kandidaten een breed palet van wat vrijwilligers én professionals allemaal doen voor het beheer en behoud van het funerair erfgoed. Vooral het werk door vrijwilligers op begraafplaatsen en kerkhoven krijgt aandacht. Voor het eerst zijn er ook personen gekandideerd voor de prijs: Wim Desserjer in Nijmegen en Joke Koenen in Zevenaar.

In 2024 beleeft de Gouden Terebinth een jubileum. De prijs werd in 2016 voor de eerste keer uitgereikt, door (toen nog) De Terebinth, vereniging voor funerair cultuur. De (toen nog) Stichting Oude Groninger Kerken ging met de eer strijken.

Erfgoedbewaarders

Iedereen mag een persoon of organisatie als kandidaat aanmelden, ook de eigen groep vrijwilligers. Dat laatste gebeurt vaker, maar in Leiden draagt collega-begraafplaats Zijlpoort begraafplaats Groenesteeg voor, omdat die vindt dat Groenesteeg een 'voorbeeldfunctie' heeft. Onverbloemde lof.

In het algemeen valt op dat er door alle vrijwilligers in het hele land – ook als lid van een klein bestuur – bergen werk wordt verzet, zoals in Oosterwolde en Fochteloo. Daar en in Purmerend en Middelstum zijn ze al jarenlang voor hun begraafplaats in touw. Het zijn gedreven erfgoedbewaarders en dat is te zien aan het resultaat van

hun werk. De woorden 'redding' en 'metamorfose' worden meermalen gebruikt: een vervallen begraafplaats of kerkhof kreeg nieuw leven ingeblazen, zoals in Wierden, Diepenveen, Horst en Hilversum.

Thema's: oorlog, duurzaamheid en hergebruik

Diverse kandidaten houden zich bezig met de herinnering aan de Tweede Oorlog, zoals op de Oude Begraafplaats in Katwijk. Ook realiseren kandidaten zich meer dan ooit dat hergebruik, duurzaamheid en biodiversiteit op zijn minst een pluspunt en misschien wel van levensbelang kunnen zijn.

Iedereen beseft verder dat het noodzakelijk is het publiek uit te leggen wat het belang is van het behoud van dit erfgoed en dat je daarvoor activiteiten moet organiseren. Eén van de vijftien kandidaten, de groep vrijwilligers van de Grote of Sint Martinuskerk in Dokkum, laat dat in dit nummer zien in een eigen artikel (pp. 4-6).

Kwalitatief hoogstaande restauraties aan rijksmonumenten in Utrecht en Amsterdam, maar ook het werk van een hechte vriendengroep voor de Joodse begraafplaats in Veenendaal (met een lesbrief voor de basisschool, zie de foto's in dit nummer op pp. 28-29): ze dwingen ieders bewondering af.

De jury krijgt het alweer niet gemakkelijk: in februari wordt bekend wie de winnaar van de Gouden Terebinth 2024 is. Die mag de wisseltrofee meenemen en ontvangt het emailen schildje mét de geldprijs van 1.000 euro (te besteden aan een funerair doel). De twee andere genomineerden ontvangen elk 250 euro.

Hou de Terebinth-agenda in de gaten op terebinth.nl: ieder is welkom bij de feestelijke bijeenkomst rond de uitreiking.

Lijst van 15 kandidaten, in willekeurige volgorde

- 1 Stichting tot instandhouding Begraafplaats Groenesteeg, Leiden
- 2 Uitvaartstichting Hilversum: begraafplaats en aula Bosdrift
- 3 Stichting Begraafplaatsen Oosterwolde en Fochteloo
- 4 Stichting Historische Begraafplaatsen Wierden-Enter
- 5 Gemeente Utrecht: aula begraafplaats Kovelswade, Utrecht
- 6 Werkgroep Begraafplaats Roeterdsweg, Diepenveen
- 7 Werkgroep Joodse Begraafplaats, Veenendaal
- 8 Joke Koenen, Zevenaar
- 9 Stichting Begraafplaatsen Katwijk aan Zee: monument op de Oude Begraafplaats
- 10 Stichting Oud Kerkhof Horst
- 11 Stichting Behoud en herstel Oude Begraafplaats Purmerend
- 12 Grote Kerkcommissie, Dokkum: expositie Spreekende Stenen
- 13 Wim Desserjer, Nijmegen
- 14 Vrijwilligers Begraafplaats Middelstum
- 15 Werkgroep Stenen Archief Amsterdam en Weesp

Geknipt voor de dood: KNIPWERK ALS TROOST

Vanaf de Oudheid maakten mensen met een schaar of mes versieringen van papier. Het kunstzinnig knippen wordt nog steeds beoefend, als kleinkunst of als volkskunst. Veel landen hebben een eigen herkenbare stijl (China, Polen, Mexico). De Deense schrijver Andersen knipte in een persoonlijke stijl sprookjesachtige figuren. Portretsilhouetten werden geknipt uit zwart papier; de Franse schilder Matisse heeft grote grillige figuren geknipt uit gekleurd papier. In ons land begon de knipkunst zich vanaf 1600 te ontwikkelen, maar papier (of perkament) was nog duur. Rond 1700 werkte de Amsterdamse kunstenaar Johanna Koerten-Blok aan haar portretten en sierstukken, die hoog gewaardeerd werden. Zo betaalde keizer Leopold van Oostenrijk haar 4.000 gulden voor een fijn knipwerk. Rembrandt moest zich daar-entegen in 1642 tevreden stellen met 1.600 gulden voor *De Nachtwacht*. In de latere eeuwen namen veel gewone burgers en arbeiders de schaar ter hand. Verhalen uit de Bijbel en de antieke mythologie gaven inspiratie. Ook gedenkstukken voor huwelijken waren veel gevraagd. Soms was ook het levens-einde de aanleiding voor een knipwerk: daar gaat dit artikel over.

In het knipperslexicon.nl hebben ruim driehonderdvijftig bij naam bekende knippers vanaf de zeventiende eeuw een plaats gekregen. Veel anderen verwerkten hun naam niet in het werk, zodat er misschien wel vijfhonderd zijn geweest. Sinds 1983 heeft Nederland een Vereniging voor Papierknipkunst met ruim driehonderd leden. Er worden tentoonstellingen gemaakt en cursussen gegeven. Zie de website papierknippen.nl.

Prent van Johanna Koerten (1650-1716), internationaal vermaard knipkunstenaar te Amsterdam, gehuwd met Adriaan Blok. Gemaakt door Pieter Schenk en David van der Plas, 201 x 169 mm. Collectie Stadsarchief Amsterdam

Evert Root

Mensen hebben met schaar of mes allerlei gebeurtenissen uitgebeeld. Er zijn vooral huwelijksgedenkstukken bewaard, maar er zijn ook een paar voorbeelden van knipwerk met de dood als onderwerp. Zelfs de 'dood'

van de schaar. Dit betreft een knipsel van de Amsterdammer Evert Root, die met zijn schaar begraven wilde worden. Het verbeeldt de uitvaart van de schaar. Root overleed in 1978.

Evert Root, *Begravenis van de schaar*, ca. 1975. Zwart papier. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

Keizer Leopold van Oostenrijk betaalde 4.000 gulden voor een fijn knipwerk

Jan de Prentenknipper

In elke tijd gaan mensen op hun eigen manier met het sterven om. Met name knippers uit de negentiende eeuw laten zien hoe dat in hun eeuw gebeurde. In die tijd leefde men niet zo lang en veel kinderen stierven vroeg. De Zeeuwse Jan de Prentenknipper (Jan Huijssoon) verloor rond 1850, in de loop van zijn zwervend bestaan langs 's Heeren wegen, meerdere kinderen alsook zijn partner. Dat was treurig, zoals hij liet zien op een kerkboekprentje met knekels en zandloper op een sarcofaag. Zulke prentjes, met bijbelfiguren en spreuken als 'Gedenk te Sterven' verkocht hij als marskramer; ze fungeerden als bladwijzer in het kerkboek.

Jan de Prentenknipper, *Truerlied*. Wit papier, ingekleurd met waterverf, 10 x 7 cm. Privébezit

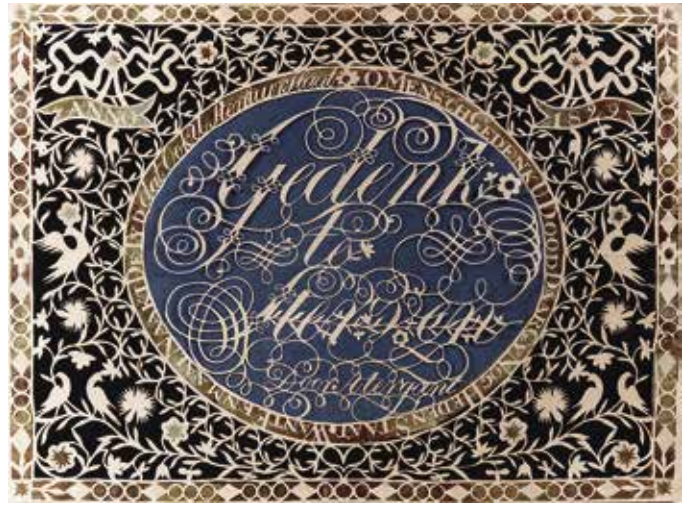
Arie Tergant

Het oude gezegde *Memento mori* (Gedenk te sterven) was heel vertrouwd. Arie Tergant, die in het Noord-Hollandse dorp Winkel woonde, knipte deze regels:

‘O Mensch gedenk U Dood Daar Gy Nog Heden Staat
Want Eenmaal Naakt De Tyd *dat Ook U Sterfuur Slaat*’

Geloofsvertrouwen

In de negentiende eeuw met zijn romantiek, vonden mensen het wel gepast om een verwijzing naar de dood aan de muur te hebben hangen. Men was immers beducht voor de Dag des Oordeels. En als de dood had toegeslagen, hoorde openbaar treuren erbij. Maar ook geloofsvertrouwen, met op de tombe tussen het geboomte: ‘Zalig zyn de dooden die in de Heere sterven’.

Arie Tergant, *Gedenk te sterven*, 1829. Wit papier met achtergrond van gekleurd papier, 24 x 35 cm. Collectie Westfries Museum, Hoorn

Anoniem, *Geloof, hoop en liefde*, 19e eeuw. Afm. onbekend. Collectie Drents Museum, Assen

Jan van Dijk

De Amsterdammer Jan van Dijk liet bij het overlijden van zijn zuster Marregreta van Dijk in 1806, op 28-jarige leeftijd, ter nagedachtenis een groot stuk maken door een onbekende kunstenaar. Het stelt een sarcofaag voor met een gedicht door broer Jan van Dijk en aan weerszijden een man met zeis en een vrouw met anker en duif onder een treurwilg. Bovenin het silhouet van de overledene, urnen, treurende kinderfiguren en diverse doodsymbolen.

Anoniem, *Nagedagtenis bij 't Overleiden van Marregreta van Dijk*, 1806. Plm. 30 x 20 cm. Privébezit

Anoniem, *Ter herinnering aan het overlijden van Catharina Luijterink in 1837*, gemaakt in 1842. Zwart papier, letters in goudpapier, 24 x 37 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

Frederik Godschalk

Frederik Godschalk uit Hengelo gaf in 1842 een onbekende knipper vijf jaar na het overlijden van zijn vrouw Catharina Luijterink nog opdracht voor een gedenkstuk. Er zijn allerlei symbolen in verwerkt: twee treurwilgen, een monument met ‘Memento Mori’, een bellenblazend kind (het leven als zeepbel) en magere Hein met zeis en zandloper. In het raster aan weerszijden van de tekst staan gevleugelde zandlopers: de tijd vliegt (*tempera fugit*).

Anoniem, N.S.G. (N. Segau?), 1847. Wit papier, 27 x 21 cm.
Collectie auteur

N.S.G.

Zo'n sarcofaag met een soort obelisk staat ook centraal in een knipwerk voor N.S.G. uit 1847, met treurwilg, zeis, zandloper en trouwe hond. De andere symbolen wijzen op de Bijbel, waarin de belofte staat dat de gelovige in de hemel met musicerende engelen zal zingen.

Johannes Hubertus Reygers

In Middelburg werkte een tekenleraar en papierkunstenaar, Johannes Hubertus Reygers, die allerlei gedenkstukken uit geknipte stukjes papier samenstelde tot een geheel met reliëf, dus min of meer ruimtelijk (zie ook p. 32). Dit stuk was voor een jonge vrouw, die in 1800 op 23-jarige leeftijd overleed. Op de sarcofaag staat:

Vertrouwd op jeugd nog frisse leen

Van beide meugt gij u beroemen

Die sluimerd onder desen Steen

De Schoonste zijn de Eerste Bloemen

Dichterlijke wijsheden komen niet altijd met de werkelijkheid overeen... Maar de maaier staat klaar.

Meer weten over oud Nederlands knipwerk? Lees: Jan Peter Verhave, *Het scherp van de snede. Vier eeuwen papierknipkunst in Nederland* (2023). Hij publiceerde eerder, samen met zijn echtgenote Joke Verhave-van Duijn: *Geknipt! Geschiedenis van de papierknipkunst in Nederland* (2008) en *Onbekend en ontroerend erfgoed* (2017).

Bezitters van oud knipwerk worden uitgenodigd hun bezit kenbaar te maken via de Nederlandse Vereniging voor Papierknipkunst (papierknippen.nl) of bij de auteur (jpverhave@hotmail.com). Privacy is gewaarborgd.

Aan weerszijden van de tekst staan gevleugelde zandlopers

Zelfs de dood niet

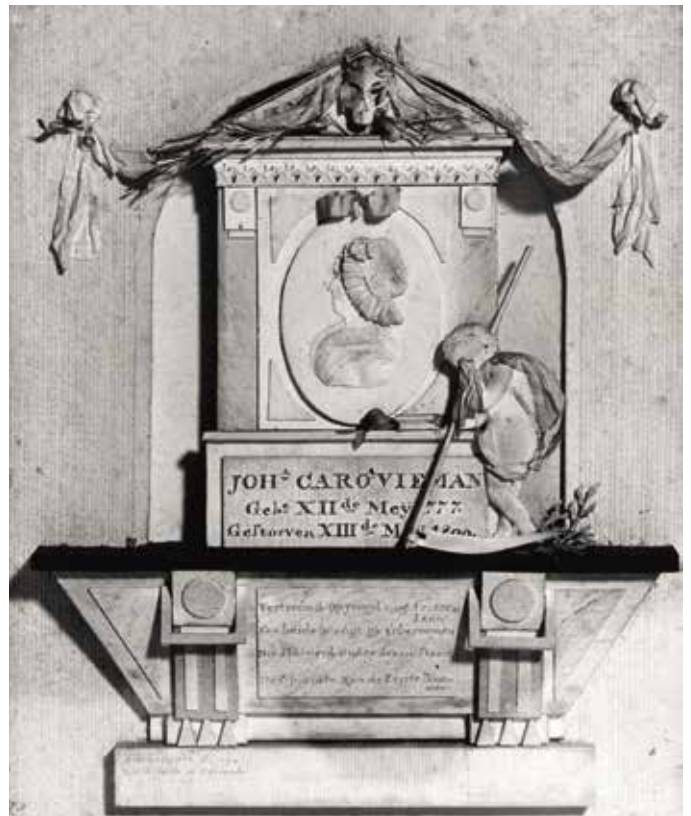
Een piepklein snijwerkje (met een doorsnede van 2 cm) laat een oud verhaal zien met de gedachte *Ni mesme la mort* (Zelfs de dood niet). Er klimt een levende rank op tegen een dode boom. De liefde blijft bestaan, gesteund door de herinnering.

Anoniem, *Ni mesme la mort*, ca. 1650. Wit papier, 2 cm doorsnede.
Collectie auteur

Zo is ook de liefde voor het maken van mooie knipsels, zelfs bij een verdrietige gebeurtenis, van blijvende waarde. Een knipwerk kan troost bieden en helpen om de herinnering vast te houden.

Jan Peter Verhave

J.H. Reygers, *Graftombe voor Johanna Cornelia Vieman*, 1809. Papier, 18 x 15 cm. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem

Funeraire wandeling

Tekst Corine Hendriks
Foto's Bert Pierik

De Algemene Begraafplaats in Bergen: óók een openluchtmuseum

Op de Bergense algemene begraafplaats in Noord-Holland is veel artistieke te vinden. Dat is niet zo gek, want Bergen was vanaf 1900 een verzamelplaats van kunstenaars uit uiteenlopende disciplines – van schrijvers en dichters tot poppenmaaksters, (brand)schilders en beeldhouwers. Een flink aantal is er ook begraven.

De bekendste kunstenaars die in Bergen hun graf vonden, zijn schilder en dichter Lucebert, schrijver Ed du Perron, dichter Adriaan Roland Holst, schilder Charley Toorop, en dichter, schrijver en essayist Joost Zwagerman. Toch kregen ze niet allemaal een opvallende grafsteen: het graf van Roland Holst heeft een opstaande, ruwe steen en dat van Charley Toorop een liggende betonnen steen. Met daarop dan wel een gedicht van Roland Holst.

Een groep schilders vond elkaar in de Bergense School, een stroming van expressionistische kunstenaars met in hun figuratieve werk kubistische invloeden en donkere kleuren. Voorbeelden zijn te zien in het kleine Bergense museum Kranenburgh.

Oude dennen

De begraafplaats telt ruim 1.900 graven, exclusief de urnengraven, en heeft een plattegrond van rechthoeken, met een katholiek deel en een militair deel. Daar liggen voornamelijk Britse militairen. Een deel voor natuurgraven wordt gerealiseerd.

De begraafplaats heeft (nog) geen website en er is ook anderszins weinig leidraad om specifieke graven te vinden. Uiteindelijk blijkt een aantal bekende personen vlak bij elkaar te liggen in vak L. Om ze te vinden, zwierven de *Terebinth*-redacteurs uren rond. Maar dat was bepaald geen straf. Want er is veel groen, waaronder schitterende, oude dennen, en er zijn heel veel graven met prachtige en bijzondere beelden te zien. Opvallend is dat ook niet-kunstenaars zich kennelijk hebben laten inspireren om iets moois van de graven te maken. Zo functioneert de begraafplaats – tegelijkertijd – als openluchtmuseum.

Op de begraafplaats staan prachtige oude dennen.

Het graf van Adriaan Roland Holst is getooid met een ruwe steen.

Architect J.C. Leijen

De Algemene Begraafplaats van Bergen stamt, volgens het jaartal op de poort, uit 1920. De poort voert via een lange laan naar twee modern aandoende gebouwen van de Bergense architect J.C. Leijen (1876-1958). Het doodgravershuis bij de poort, ook van Leijen, moest helaas in de jaren tachtig, mede door achterstallig onderhoud, worden afgebroken.

De begraafplaats kwam in de plaats van de 'Oude' algemene begraafplaats uit 1864 aan de Ruïnelaan, die echter langzamerhand werd ingesloten door het dorp. Deze wordt nu door vrijwilligers onderhouden.

Adriaan Roland Holst

Adriaan Roland Holst (1888-1976) verhuisde in 1918 naar Bergen en zou er zijn verdere leven blijven. Roland Holst geldt als een van de belangrijkste Nederlandse dichters van de twintigste eeuw. Hij werd dan ook regelmatig op nationaal niveau uitgenodigd om een gedicht of andere tekst te schrijven, zoals voor het Nationaal Monument op de Dam. De eerste regels luiden: *Nimmer, van Erts tot Arend, was enig schepsel vrij onder de zon, noch de zon zelve, noch de gesternten.*

Roland Holst was vóór de Tweede Wereldoorlog op het toppunt van zijn roem. Hij schreef veel, in de moeilijk toegankelijke, plechtstatige en nu ouderwets aandoende stijl die uit het citaat blijkt. Zijn thematiek was vaak romantisch, vol onvervuld verlangen. In de oorlog moest hij onderduiken, omdat hij weigerde lid te worden van de Kultuurkamer. Maar hij had ook antisemitische trekken. Vaak zat Ronald Holst in Bergen in het café achter een jonge jenever met een schrijfblokje en een potlood te peinen over nieuwe verzen. Een kluizenaar was hij zeker niet. Hij beminde talloze vrouwen; 'een geilaard tot het graf', zei hij over zichzelf. Hij had tevens veel literaire vrienden zoals J.C. Bloem, E. du Perron, J. Slauerhoff, Herman Gorter en M. Vasalis. De vraag is of zijn poëzie de tand des tijds zal overleven.

Charley Toorop

Charley Toorop (1891-1955) is derde in een geslacht van vier kunstenaars op rij: na Jan en Charley Toorop, volgden Charley's zoon Edgar Fernhout – naast Charley begraven – en kleinzoon Rik Fernhout. Toorop identificeerde zich vanaf 1916 met de kunstenaarsgroep Het Signaal, die (vrij felle) kleuren gebruikte en lijnen zwaar aanzette. Daarom wordt ze ook tot de Bergense School gerekend. Toorop schilderde veel portretten van zorgelijk kijkende personen. Toch fascineren ze. Ze vond dat haar schilderijen beter moesten lijken dan een foto. Toorop had geen gemakkelijk jeugd. Ze werd enorm streng opgevoed door haar katholieke moeder. Ze had ook talent voor viool en haar ouders probeerden haar die kant uit te dirigeren. Toch koos ze uiteindelijk de moeilijkste weg, die van kunstschilder. Ze vond pas later een eigen stijl. Haar vader liet in 1921 in Bergen een huis voor haar bouwen, De Vlerken, waar ze veel collega-kunstenaars ontving. Het zal haar eigen strenge opvoeding zijn geweest die haar ertoe bracht ook haar zoon strak te houden in zijn ontwikkeling; hij mocht jarenlang alleen maar stillevens schilderen en het magisch realisme was absoluut taboe. Edgar zou pas ver in zijn leven zijn stijl vinden: een zeer abstracte stijl.

Het magisch realisme was absoluut taboe

De steen op het graf van Charley Toorop heeft een fraaie belettering.

Lucebert

Het grafmonument van Lucebert (Lubertus Jacobus Swaanswijk, 1924-1994) is een van de opvallendste op de begraafplaats: een gele sculptuur waarin een dierfiguur te herkennen is. Lucebert (*luce* is licht en *bert* is helder) was dichter en beeldend kunstenaar. Als dichter was hij 'de Keizer' van de Vijftigers, een stroming die zich afzette tegen esthetiek, en poëzie direct vanuit de ervaringswerkelijkheid wilde schrijven. Zijn gedicht 'Poëzie is kinderspel' staat, in het kader van het grote Leidse Muurgedichtenproject, geschilderd op een muur van een school. De eerste vier regels luiden: *over het krakende ei / dwaalt een hemelse bode / op zoek naar zijn antipode / en dat zijt gij*. Ook de poëzie van Lucebert is niet altijd even toegankelijk...

In zijn beeldend werk gebruikte de kleurenblinde Lucebert toch veel kleur. Hij schilderde, intuïtief, figuren met menselijke of dierlijke trekken. Hij was betrokken bij de

Het kleurrijke grafmonument van Lucebert is een van de opvallendste.

Veel graven met prachtige en bijzondere beelden

Amsterdamse tak van het expressieve gezelschap CoBrA (Copenhagen, Bruxelles, Amsterdam). Lucebert heeft op veel plaatsen gewoond, zoals in West-Berlijn en Spanje. Maar eerst tijdens de oorlog in Duitsland, waar hij, al dan niet vrijwillig, naartoe vertrok voor de *Arbeitseinsatz*; hij had vermoedelijk nazisympathieën en antisemitische opvattingen. In 1953 ging hij in Bergen wonen. Lucebert wordt beschouwd als een van de belangrijkste Nederlandse kunstenaars van de tweede helft van de vorige eeuw.

Joost Zwagerman

Schrijver, dichter en essayist Joost Zwagerman (1963-2015) was op radio en tv een graag geziene gast aan de praat tafels vanwege zijn enthousiaste en erudiete manier van vertellen over kunst en cultuur. Hij schreef enkele romans (waarvan *Gimmick* de bekendste is), poëzie en een aantal essaybundels. Als dichter pleitte hij met gelijkgezinden onder de naam de Maximalen voor toegankelijke poëzie die in de maatschappij stond.

Zwagerman trouwde met zijn jeugdliefde, Ariëlle Veerman. Na zijn dood in 2015 verscheen haar boek *De langste adem, een leven met Joost Zwagerman*. Zonder wrok of wraak beschrijft ze de andere kant van Zwagerman. Hij leed aan depressies, was extreem onzeker over zijn kunnen en kon slecht tegen kritiek. In zijn gezin ontwikkelde hij zich steeds meer tot een tiran die jaloers was op Harry Mulisch, omdat bij hem het thuisfront geheel en al ten dienste stond van het genie. Uiteindelijk verliet Veerman Zwagerman, waarna hij haar bestookte met duizenden mails, zeker toen ze een nieuwe liefde vond. Vier jaar later, in 2015, sloeg Zwagerman de hand aan zichzelf.

Andere bekendheden

Op de begraafplaats liggen niet alleen leden van de artistieke gemeenschap van Bergen. Van Lous Haasdijk (1938-2010), de bekende televisie- en journaalpresentatrice met grote bril, is er de urn. Evenals die van Maarten Sikking (1948-2009), befaamd, olympisch hockeydoelman. En het familiegraf van de Honigs ligt er. Honig (nu Heinz) kijkt u vanaf de schappen in de supermarkt aan in de vorm van soepen, sauzen en pasta's. Het graf van journalist Leo Derksen (1926-2002) is er te vinden, beroemd vanwege zijn vileine columns in *De Telegraaf*. Prins Bernhard – fan – kwam nog in het geweer toen Derksen (volgens de regels) met vervroegd pensioen moest. Bergenaren Marion (18) en Romy (1) van Buuren werden omgebracht in juni 1997 door Marions ex-vriend, tevens de vader van Romy, en pas in 2002 teruggevonden in de duinen.

Componist en Bergenaar Simeon ten Holt (1923-2012) schreef een tophit in de klassieke muziek: *Canto Ostinato*. Meer dan 15.000 exemplaren werden ervan verkocht.

Hij sloeg ook een brug, die hij de diagonaalgedachte noemde, tussen de tonale muziek, met de toonsoort als basis, en de atonale muziek, zonder toonsoort.

De waarheid over Poot en de dood

Hier ligt Poot.

Hij is dood.

Dit aardse, krachtige en daardoor grappige grafchrift – wellicht het bekendste van Nederland – lezen we ook in Bergen. Alleen wel ‘geleend’ van spotdichter Gerrit van de Linde Jz., alias de Schoolmeester (1808-1858). Hij schreef het met terugwerkende kracht voor de dichter H.C. Poot, in 1733 overleden. Het staat dus helemaal niet op de grafsteen van deze Poot in Delft. Maar in Bergen wél op de steen van Henri Poot (1900-1997), huisarts en verzetsstrijder in de Tweede Wereldoorlog.

Het is de vraag of de kunstenaarsgemeenschap in Bergen blijft bestaan: de huizen zijn er te duur geworden om er – zeker als beginnend kunstenaar – naartoe te verhuizen. Wel kan de begraafplaats zeker nog één beroemdheid tegemoet zien: de in Bergen geboren Adriaan van Dis heeft er een graf gereserveerd.

Praktische informatie

Algemene Begraafplaats Bergen, Kerkedijk 41, 1862 BD Bergen. Altijd open. Het museum Kranenburgh ligt op loopafstand, aan de Hoflaan. Meer weten over deze dodenakker? Zie het boek van Bob Polak, *Hier ligt Hemelrijk. Schrijvers, schilders en anderen begraven in Bergen: van Lucebert tot Adriaan Roland Holst, van Charley Toorop tot Simeon ten Holt*. Schoorl: Conserve, 2013.

Boven op de grafsteen van Joost Zwagerman ligt een boek.

Algemene Begraafplaats Bergen

Op deze begraafplaats zijn veel bijzondere grafmonumenten te ontdekken. Blijkbaar geldt een beperking in de maatvoering, want de monumenten zijn nergens groot of pompeus. Wel zijn er gradaties in uitbundigheid. Het lijkt erop dat nabestaanden – kunstenaars of niet – elkaar hebben geïnspireerd de doden te eren met iets moois. Er staan veel beelden van (echt)paren. Soms ondersteund door teksten, wijzen ze op de bijna absolute verbondenheid die er tussen mensen kan zijn. Het is het geheel, met zoveel opvallende graven in die parkachtige omgeving met de brede laan in het midden, dat indruk maakt – niet zozeer de rustplaatsen van de bekende personen. Foto's Bert Pierik

BEELDHOUWERSSIGNATUUR OP FRIESE GRAFZERKEN

Tjitske Zuiderbaan

Uitpuffende dood. Foto Trudi Brink

Bijzondere beeldtaal en beeldhouwerssignatuur op Friese grafzerken, kunsthistorica Trudi Brink doet er onderzoek naar. Ze beperkt zich hierbij tot de periode 1530 tot 1640. De uitkomsten hebben inmiddels geleid tot enkele wetenschappelijke artikelen en diverse kleinere publicaties in tijdschriften. Bij het gerenommeerde wetenschappelijke tijdschrift *Church Monuments* won ze in 2016 de Essay Prize, met een artikel over een tweedehandse Franeker grafzerk.

In het project Medieval Memorial Online was Brink medeverantwoordelijk voor de inventarisatie en beschrijving van alle grafmonumenten in Nederland tot 1580. MeMO inventariseerde alle objecten die de dodengedachtenis in die periode hebben gediend, van grafzerken en altaarstukken tot liturgische gewaden en miskelken met inscriptie. Op de website <https://memo.sites.uu.nl/nl/> zijn deze objecten met beschrijving (in het Engels) terug te vinden. Het project was een samenwerking tussen de Universiteit Utrecht, de Vrije Universiteit van Amsterdam en de Rijks Universiteit Groningen. De Friese grafzerken sprongen eruit met hun rijke beeldtaal en de vele bijzondere inscripties. ‘Zoals in de Friese beeldhouwcultuur vind je ze nergens. Een dergelijke, op zichzelf staande traditie is helemaal bijzonder wanneer je bedenkt dat er in Friesland geen steen in de grond zit. Al het materiaal moest worden aangevoerd uit België.’ Voor de zerken werd namelijk Belgisch hardsteen gebruikt, een grijze kalksteensoort uit Henegouwen, of een nog iets donkerder kalksteen uit de buurt van Namen.

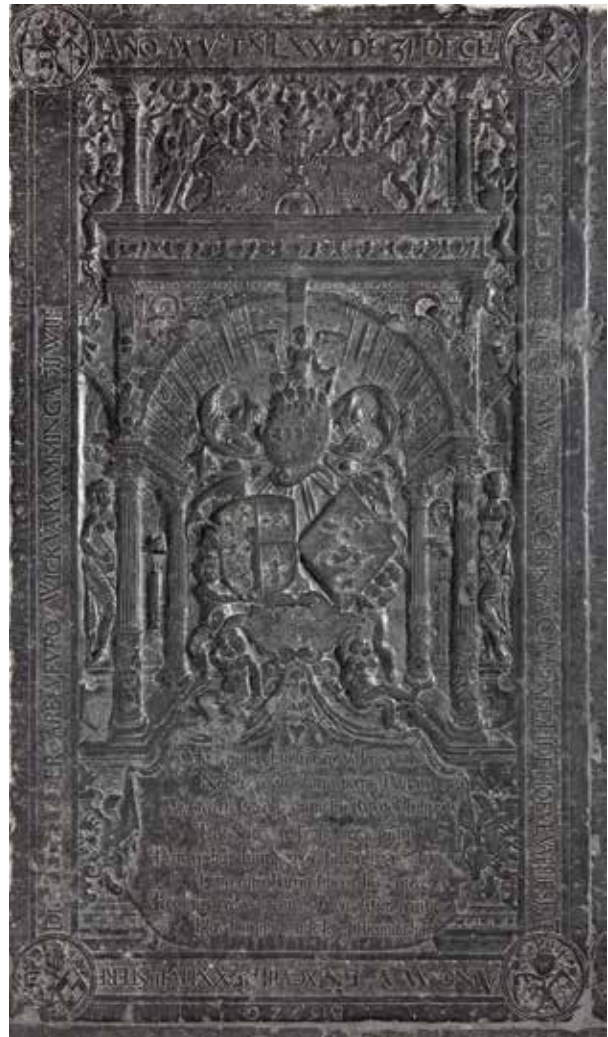
Jacob, Jelle en Vincent

De beeldhouwers werkten voornamelijk in Leeuwarden, Franeker, Harlingen en Bolsward. Binnen families werd kennis en ervaring van het beeld- en steenhoudersvak overgedragen. Zo had je Vincent Lucas, die in Leeuwar-

Zerk van Lolle van Ockinga en Aelke van Hermana door Vincent Lucas. Foto Trudi Brink

den werd opgeleid in de werkplaats van zijn oom Benedictus Gerbrandts. Lucas vestigde zich vervolgens in Franeker. In Harlingen had je de familie Louwes. Van enkele van deze beeldhouwers liggen prachtig bewerkte zerken in de Salviuskerk, bijgenaamd d’Alde Wite, in Dronrijp. ‘Het is uniek dat ze hier op deze schaal voorkomen. Ik probeer betekenis te geven aan alle beeld-elementen en inscripties in tekstvakken of signaturen in de rand. Soms staan alleen de initialen met datering erop, soms de hele naam. Zie ik bijvoorbeeld B 1572 G staan, dan weet ik dat de zerk in dat jaar is afgeleverd door Benedictus Gerbrandts.’ In Dronrijp liggen verder nog zerken van Jacob Douwes, Jelle Claessen en Vincent Lucas.

Zerk van Watze van Ockinga en Wick van Cammingha door Benedictus Gerbrandts. Foto Trudi Brink

De vrije Fries

De meeste zerken stammen van voor 1580 en stralen desondanks weinig uit van het rooms-katholieke geloof. ‘Dit komt door de politieke situatie en de inborst van de vrije Friezen. Friezen hadden in de middeleeuwen geen landsheerlijk gezag tot 1498, toen Albrecht, hertog van Saksen, het bestuur van de provincie overnam. Vanaf 1524 erkenden de Friese staten zelfs het gezag van Karel V. Toch konden de Friezen, mede door de geïsoleerde ligging van de provincie, wat bestuur en rechtspraak betreft redelijk hun eigen gang gaan. Dat zie je ook terug aan de persoonlijke wapens die werden gebruikt op de zerken. Onder

Het interieur van de Salviuskerk, met rechtsonder een rubberen mat. Foto Trudi Brink

landsheerlijk gezag was strikt bepaald wie welk wapen mocht voeren. In Friesland en eigenlijk langs de hele waddenkust kon je zelf een wapen voeren, mits het paste bij je functie en status.'

Geleerde jongelingen

Adellijke families woonden op een state, daar waren rechten aan verbonden. Wilde je in de kerk begraven worden, dan moest dat er goed uitzien, de concurrerende familie lag er immers naast. Het mes sneed aan twee kanten: de beeldhouwers gebruikten hun werk als marketingstrategie en de rijken profileerden zich via hun grafzerk. 'Jongelingen studeerden aan universiteiten in Leuven, Keulen, Rostock, Heidelberg, Marburg, Bazel, Genève, Orléans,

Parijs, Salamanca, Siena, Ferrara, Bologna, Padua. Ze kwamen "geleerd" terug en waren geschoold in de klassieke dichtkunst in het Grieks en Latijn. Hierdoor vind je zo veel Neolatijnse humanistische verzen op Friese grafzerken.' Vanaf 1580 konden de Friezen dichter bij huis studeren. De eerste protestantse universiteit werd in Leiden opgericht (1575), de tweede in Franeker (1585). Dat laatste zegt overigens ook iets over de positie van Friesland in die tijd.

Een mooi voorbeeld van zo'n Latijns vers, waarin ook statusaspecten goed naar voren komen, vinden we op de zerk van Watze van Ockinga en Wick van Cammingha: *Ooit ben ik, Watze, geboren in het geslacht van Ockinga. Mijn beide ouders waren beroemd door hun adellijkheid. De beroemde keizer Karel en koning Filips hebben elk van beiden mij tot hun raadsheer benoemd, terwijl ik borg stond voor vertrouwen in de machthebbers en hun wetten verlichtte om de vrije rechten van mijn vaderland te beschermen. Kijk, ik keer terug in vluchtige as. Mijn geest bezoekt opnieuw de sterren. Deze regel zal uiteindelijk door de mens verdragen moeten worden.*

Het is niet bekend waar Watze zijn studie had genoten.

Illustratief

De zerk voor Watze van Ockinga en Wick van Cammingha in de Salviuskerk toont nog meer aspecten die de periode tussen 1530 en 1640 in Dronrijp typeren:

...de concurrerende familie lag er immers naast

Trudi Brink bij een grafzerk.

Alle zerken in deze kerk stralen zelfbewustzijn uit

- Hij is met de initialen B G gesigneerd door beeldhouwer Benedictus Gerbrandts, gevestigd in Leeuwarden, en gedateerd op 1572. Van deze steen- en beeldhouwer zijn maar liefst veertig grafzerken met duidelijke signatuur overgebleven!
- Centraal op de zerk staat een boog/poort met zuilen in lijnperspectief. Hieronder zweven de persoonlijke wapens van Watze en Wick: zij bewegen zich naar een andere wereld, van het hier en nu naar het leven na de dood. De voorstelling getuigt van het christelijke geloof in het eeuwige leven, verkregen door de overwinning van Christus op de dood.
- Geen 'Bid voor de ziel' op de grafzerk, een voorbede die getuigt van het geloof in het vagevuur dat hoorde bij het rooms-katholieke geloof dat tot 1580 de officiële religie was in Friesland. In het onderste tekstvak staat wel een Neolatijs gedicht, waarvan in dit artikel eerder de vertaalde versie werd gegeven. Dergelijke gedichten zijn een variant op het klassieke rouwdicht waarin het overlijden van een geliefde wordt betreurd. Met zo'n vers op de grafzerk lieten de Friezen zich zien als mensen die onderlegd waren in de klassieke talen. Allerlei inhoudelijke informatie is in het gedicht verwerkt: de juridische opleiding, het beroep van raadsheer, de liefde voor Friesland, de adellijke afkomst, de loyaliteit aan keizer en koning en, niet onbelangrijk, de deugdzzaamheid van de overledene. Vele van deze aspecten komen ook in de randinscriptie naar voren: 'Anno M^Vc ende LXXV den 31 decembris sterf den [eedelen] eerentfesten meester Watze van Ockinga coninklijke majesteits raedt inden hoeve van Frieslant. Anno M^Vc ende XCVIII den XXI iulii, sterf die [eedele] eerbare jufvrou Wick van Kamminga, zyn wijf.'
- Gedurende de Franse periode (1794-1814) werden de titels 'eedele' voor de namen van man en vrouw uitgekapt. Ook werd (lichte) schade toegebracht aan de wapens op de zerk. 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' was in de Franse tijd immers het devies. Sommige details op grafzerken werden toen als toonbeeld van ongelijkheid beschouwd. De Friese overheid gaf daarom de opdracht om statussymbolen, in de vorm van titels en wapenschilden, weg te hakken.
- De figuren Memoria en Gloria staan, met hun namen eronder, terzijde van de zuilen opgesteld. Ook deze vrouwenfiguren zijn aan de klassieken ontleend. Memoria schrijft de goede naam van de overledene op in een boek, zodat die niet wordt vergeten. Gloria werpt een lauwerkrans en draagt een palmtak bij zich, symbool voor de overwinning. Samen staan zij voor de deugdzzaamheid van de op de grafsteen herdachte personen. Deze deugdzzaamheid is onsterfelijk: de overledenen fungeren hierdoor, zelfs nu nog, als voorbeeld voor de levenden.'

Strijdvaardig

In de vroege middeleeuwen werden de geestelijken in het koor van de kerk begraven. Later ook belangrijke niet-geestelijke personen en goeude ambachtslieden. In de zestiende eeuw was begraven in de kerk niet langer aan de elite voorbehouden, mits je een graf in de kerk kon betalen. In Dronrijp zijn de zerken van de geestelijken te herkennen aan de afbeeldingen van miskelken en evangelistensymbolen. Alle zerken in deze kerk stralen zelfbewustzijn uit, en geven op een eigen manier vorm aan het gedachtengoed van de overledene. Zo ook de zerk voor Lolle van Ockinga en zijn 'wijf' Aelke van Hermana, in 1552 gemaakt door Vincent Lucas. Op de zerk staat een ridderfiguur. Strijdvaardig, met het gewicht rustend op het standbeen en met een vastberaden blik. Alert en zelfbewust. Na de dood van Lolle hertrouwde Aelke met Salvius van Foppinga. Ze overleefde hem, maar werd begraven bij haar eerste man. Van haar ouders had ze het Dotingahuis geërfd en van haar tweede, kinderloos gestorven man Foppinga State. Ze was dus een vermogende dame en zorgde ervoor dat beide echtgenoten een waardige zerk op hun graf kregen.

De Salviuskerk of d'Alde Wite te Dronrijp. Foto Trudi Brink

Einde van een tijdperk

In de zeventiende eeuw worden de zerken kleiner en gaan ze meer op elkaar lijken. Het fenomeen van signeren verdwijnt wanneer het signeren van kunst, van bijvoorbeeld schilderijen, juist opkomt. Een bijzonder grappige zerk vindt Brink die met een afbeelding van een 'uitpuffende dood' met zijn zeis achter zich, een benige elleboog op een boek (de Bijbel) en een zandloper horizontaal in zijn hand: het symbool voor de tijd die is stilgevallen. In de Salviuskerk liggen op zerken met veel reliëfverschil rubberen, gegoten matten. Deze zijn verwijderbaar zodat het erfgoed op de vloer in volle glorie kan worden getoond, bijvoorbeeld tijdens de zomeropening van de kerk (Tsjerkepaad) of bij andere evenementen. Ze beschermen het beeldhouwwerk tegen slijtage en de bezoeker tegen struikelpartijen. 'Een mooie oplossing', vindt Brink.

Familiebegraafplaats Uniken

MYSTIEK IN STADSKANAAL

Zicht vanuit het vlakke landschap op de laan en de begraafplaats. Foto Landschapsbeheer Groningen

De enige particuliere begraafplaats in de provincie Groningen die de status van rijksmonument heeft, is te vinden in Stadskanaal. Het is een bijzonder, historisch, Gronings pareltje dat bijna niemand buiten de gemeente kent: familiebegraafplaats Uniken. Deze begraafplaats heeft een mystieke sfeer en is te bereiken via een prachtige lange laan met oude eiken. De dodenakker ligt als een groen eiland verhoogd in het verder vlakke, open veenontginningslandschap.

Nadat de laatste beheerder in 2008 uit de dienstwoning verhuisde, werd er weinig onderhoud meer gepleegd op de begraafplaats. Alleen wat vrijwilligers deden er hun best, echter zonder opleiding of ondersteuning. Om de unieke rustplaats te behouden, deed Landschapsbeheer Groningen er tuinhistorisch onderzoek, in opdracht van de gemeente Stadskanaal en de Egbert Uniken Stichting, eigenaar van de begraafplaats. Op grond daarvan werd een plan voor restauratie, herstel en vervolgbeheer gemaakt.

Jan Uniken, opzichter der venen

De driehoekige begraafplaats is in 1857 gesticht door Jan Uniken (1783-1859), 'opzichter der venen' van de stad Groningen. Venen waren stukken veengrond die door de stad werden aangekocht of verkocht. Veengrond was dras-

sig en bestond uit vergane en 'verkoalde' planten. De metersdikke veenlaag kon worden afgegraven en gedroogd, waarna deze als de brandstof turf werd verkocht. De opzichter had de dagelijkse leiding over de venen. Zelf was opzichter Uniken ook grootgrondbezitter in de streek. Een machtig maar ook sociaal man.

Hoog en droog

Jan Uniken stichtte de begraafplaats in 1857 op een verhoogde droge zandrug in het veen, een uitloper van zandrugformaties in de omgeving. Deze zandrug kwam tevoorschijn na de eerste veenwinningen in het gebied. De zandrug lag vlak bij de Unikenborg, een rijke herenboerderij die Uniken aan het Stadskanaal liet bouwen. Uniken kwam niet zelf als eerste op zijn begraafplaats te liggen, dat was baby'tje Ellerus Hermannus Uniken. Tientallen familieleden zouden volgen. De begraafplaats is ingedeeld in twaalf clusters: elk cluster, met vaak een bepaalde tak van de familie, heeft een specifieke grafstijl. Het centrale graf is dat van de stichter.

In 1888 werden de landerijen met opstanden geveild, met uitzondering van de begraafplaats en de dienstwoning. In 1907 richtte de familie de Egbert Uniken Stichting op, met als doel 'het in stand houden en behoorlijk verzorgen van de begraafplaats van de familie Uniken'. Egbert was de kinderloze broer van Jan Uniken, overleden in 1867. Van het 'behoorlijk verzorgen' zou het niet altijd komen. De mannelijke lijn van deze Uniken-tak is inmiddels uitgestorven. In 1964 vond op de begraafplaats de laatste teraardebestelling plaats.

Plattegrond Landschapsbeheer Groningen

Mooi voorbeeld van Groninger grafcultuur

‘De meeste grafmonumenten op de begraafplaatsen verkeerden nog in een redelijke staat’, zegt Georgine Somer, programmaleider Landschap en Cultuurhistorie bij Landschapsbeheer Groningen. ‘Maar restauratie van het historische groen en enkele graven bleek hoognodig om ervoor te zorgen dat deze unieke cultuur- en landschapshistorische plaats niet verloren gaat.’

De begraafplaats geeft een mooi beeld van de Groninger grafcultuur in een periode van meer dan honderd jaar tussen de eerste en de laatste begraafing. Aan de stijl van de grafmonumenten is af te lezen dat de familie Uniken – in eerste instantie voortgezet in de vrouwelijke lijn Van der Tuuk – zeer bij de tijd was en meeging met de ontwikkelingen in de grafcultuur. Er zijn grafstelen, zerken en obeliskken te zien. Sommige graven zijn voorzien van smeed- of gietijzeren hekwerken. Ook is er een grote variatie in het materiaalgebruik: graniet, marmer, hardsteen, zandsteen, smeed- en gietijzer. En van typerende negentiende-eeuwse monumenten tot moderne twintigste-eeuwse urnen. Een van de grafmonumenten was zelfs voorzien van met lood ingelegde letters. Deze zijn helaas gestolen.

Oorspronkelijke inrichting

De inrichting van de begraafplaats toont een romantische Engelse landschapsstijl met een dubbele padenstructuur. De opbouw doet denken aan de slingertuinen die eind negentiende eeuw in de mode raakten bij de welgestelde Groninger boeren. Het is een groene oase waar een mystieke sfeer hangt. Er staan nog veel oude bomen en struiken die passen bij de Engelse landschapstuin en de symboliek van begraafplaatsen. Doordat de begraafplaats al zo lang niet meer in gebruik is, is een heel eigen biotoop ontstaan die ruimte laat aan veel flora en fauna. Daarbij hielp ook een hevige, vernielzuchtige storm in 1972: door het omvallen van eiken raakte weliswaar de rechte lijn verstoord die liep vanaf het verste punt van de driehoek naar het centraal gelegen graf van Jan Uniken, maar ook kreeg andere begroeiing meer ruimte.

Beplanting met veel symboliek

Het terrein is voornamelijk beplant met eiken, beuken, berken (symbool voor onder andere het hiernamaals) en coniferen, waaronder taxusbomen en levensbomen

Het centrale grafmonument van Jan Uniken.

Foto Landschapsbeheer Groningen

(thuja's) en rododendrons, alle als groenblijvers symbool voor het leven en daardoor verbonden met de dood. Ook staan er een paar unieke bomen zoals een oude witte acacia, een geel-oranje inheemse azalea en een enkele oude Amerikaanse eik. Hier en daar staan om en tussen de graven enkele hosta's. In het voorjaar bloeit op het centrale deel stinzenflora, zoals sneeuwkllokjes en krokussen. Het is niet bekend hoe oud deze begroeiing is. Op het terrein leven spechten, ook zijn er sporen van reeën aangetroffen.

Herstel

Inmiddels is het restauratieplan klaar. Komende winter wordt gestart met de werkzaamheden. Deze bestaan uit het herstellen van de oorspronkelijke structuur en beplanting. Ook wordt er veel opschoot zoals bramen, grassen en ongewenste zaailingen verwijderd. De laurierstruiken, geen onderdeel van de oorspronkelijke beplanting, doen afbreuk aan de mystiek van de begraafplaats en worden ook verwijderd. Voor het herstel van de graven, onderdeel van het restauratieplan, wordt nog naar aanvullende financiering gezocht.

Bij het traject hoorde ook het scholen van vrijwilligers – door Landschapsbeheer Drenthe en Noordergraf – zodat ze beter kunnen meewerken aan het vervolgbeheer en onderhoud van de begraafplaats als die is gerestaureerd. En dat willen ze wel. Ook Stadskanaal én de provincie tonen zich op alle niveaus zeer betrokken.

Corine Hendriks,

i.s.m. Georgine Somer, Landschapsbeheer Groningen

In dit project werken samen: Landschapsbeheer Groningen, de Egbert Uniken Stichting, de gemeente Stadskanaal, de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, het Streekhistorisch Centrum Stadskanaal en de plaatselijke bewoners.

De Provincie Groningen neemt een deel van de financiering van de restauratie van het groen voor haar rekening.

Meer informatie:

https://Landschapsbeheergroningen.nl/media/1736/221003-tuinhistorisch-onderzoek-uniken_digi_spreads.pdf

<https://Landschapsbeheergroningen.nl/projecten-cultuurhistorie/herstel-en-beheer-familiebegraafplaats-uniken>

<https://landschapsbeheergroningen.nl/media/1828/thuis-8-2023-web.pdf>

OPVLIEGENDE HALSBAND-PARKIETEN

'Oud Eik en Duinen is de oudste en mooiste begraafplaats van Den Haag. Misschien wel van het hele land. En dus de enige plek die waardig genoeg was voor haar.' Zo karakteriseert Inge Schilperoord op een van de eerste pagina's van *Windstilte* op indirecte, maar doeltreffende wijze haar op 101-jarige leeftijd overleden oma Tuf. Het boekje is verschenen in de reeks Terloops, die uitgeverij Van Oorschoot sinds 2020 uitbrengt. In elk deeltje brengt een schrijver verslag uit van haar of zijn favoriete wandeling – hoewel verslag wellicht een te zakelijk woord is voor de literaire impressies die de uitverkoren auteurs hun lezers te bieden hebben.

In haar eerdere werk – de romans *Muidhond* (2015) en *Het licht in de stad* (2022) – toonde Schilperoord dat ze goed raad weet met de mogelijkheden van verhalende fictie om inzicht te geven in de menselijke geest. Het persoonlijke *Windstilte* gaat eerst en vooral over de moeilijkheid om de ander te kennen. Oma Tuf was misschien wel de eerste door wie Schilperoord zich echt gekend wist. Ze vonden elkaar in hun liefde voor taal en in hun bewondering voor de schrijver Louis Couperus, wiens as in een urn op Oud Eik en Duinen begraven is. Schilperoord koestert de herinnering aan de geruststellende woorden

van haar grootmoeder toen ze uitkwam voor haar seksuele voorkeur; bij oma Tuf is er niets van de afkeurende houding van haar ouders of de publieke vernedering door haar klasgenoten.

Tuf is Schilperoords zielsverwant. Toch twijfelt ze ook of ze haar oma ooit echt heeft gekend. Fungeerde haar grootmoeder wellicht vooral als spiegel waarin ze zichzelf gereflecteerd zag? Hoe dan ook leeft oma Tuf na haar overlijden 'meer dan ooit binnen in mij'. Schilperoord schrijft dat ze denkt 'dat we allebei op de een of andere manier in dezelfde ruimte verblijven. Juist dit uitgestrekte, met graven bevolkte landschap maakt deze gedachte mogelijk.' Wanneer het windstil is op Oud Eik en Duinen, is er niets dan het fladderen en roepen van vogels. Bij uitstap op die momenten zouden de zielen volgens de auteur onaangetaast rondwalen – het verklaart de titel van het boekje. Als ze zichzelf en Tuf terugziet in twee tegelijkertijd opvliegende halsbandparkieten, krijgt hun zielsverwantschap metaforisch vorm. Vogels doen bij Schilperoord ook in algemenere zin dienst om de verbondenheid tussen levenden en doden op de begraafplaats te beschrijven: 'Alsof het dichte weefsel van vogelgeluidjes dat zich altijd om me heen bevindt, terug te vinden is in het lijnenspel dat mensen boven en onder de grond met elkaar verbindt.'

Schilperoord kenschetst Oud Eik en Duinen als een sociale ruimte; ze kijkt maar al te graag naar de andere mensen die voor hun doden komen zorgen. Toch beschouwt de auteur de begraafplaats eveneens als een persoonlijke ruimte. Zo heeft ze het gevoel dat ze niet eens mag kijken naar een rouwende jongen en als

ze de aandrang voelt om met hem te praten, wil ze op hetzelfde moment niets liever dan alleen zijn om aan Tuf te denken. Het is die paradoxale combinatie van het tegelijkertijd verbonden én afgesneden zijn – van levenden onderling én van levenden en doden – die Schilperoord goed invoelbaar weet te maken in *Windstilte*. Dat ze daarbij de vraag oproept in hoeverre mensen elkaar tijdens het leven überhaupt leren kennen, vergroot de zeggingskracht van de begraafplaats als ruimte om over de menselijke conditie na te denken.

Wouter Schrover

Inge Schilperoord. *Windstilte. Een wandeling.* (Amsterdam: Van Oorschoot, 2023)
ISBN 978-90-282-3212-9, 63 pp., € 13,50.

HANDLEIDING BIODIVERSITEIT OP BEGRAAFPLAATSSEN

Het belang van biodiversiteit op begraafplaatsen krijgt de laatste jaren in toenemende mate aandacht. Om de biodiversiteit rond de laatste rustplaatsen vooruit te helpen hebben de

auteurs dit boek geschreven. Meteen even een kleine kanttekening: de auteurs laten weten dat veel begraafplaatsen lid zijn van de LOB, maar vergeten te vermelden dat de LOB de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen is. Terwijl dit juist betekent dat de aangesloten begraafplaatsen in Nederland samen een heel groot oppervlak vertegenwoordigen. De LOB stimuleert biodiversiteit op de dodenakker en vraagt de leden om hun ervaringen onderling te delen.

BELANGRIJKE FACTOREN

In het boek wordt uitgelegd wat biodiversiteit

precies is (verscheidenheid in leven) en ook voor wie dit belangrijk is. De schrijvers benadrukken het belang van biodiversiteit van veel organismen voor een goed klimaat en ondersteunen dat door vijf belangrijke factoren te noemen waarop het klimaat grote invloed heeft: voedsel, vocht, veiligheid, voortplanting en verbinding met soortgenoten. In hun opsomming ontbreken evenwel nog drie factoren. Dat zijn: verbinding met symbiotische organismen (ook in de bodem), alsook vrijheid en variatie in de leefomgeving. Op deskundige wijze wordt aandacht gevraagd voor aanleg en onderhoud van een

De uitreiking van het eerste exemplaar aan Anja Vink (rechts), voorzitter van de LOB, op 12 oktober 2023 op begraafplaats Kranenburg in Zwolle. De redactie bestaat uit (v.l.n.r.): Igle Weidenaar, Ada Wille, Eward Timmerman en Gerhard Guliker. Foto Bert Pierik

begraafplaats in de praktijk. Verteld wordt onder andere wat je kunt doen met gevallen bladeren, hoe je een 'opbouw' aanlegt met kruiden, lage en hoge struiken en bomen enz. En dan het gras: hoe en wanneer maai je dat en wat kun je er nog meer mee?

PLANTENKEUZE

Het grote belang van de juiste plantenkeuze erken ik. Het belangrijke gebruik van inheemse soorten wordt benadrukt. Inheemse planten hebben verre voorouders die hier al vele eeuwen geleden leefden. Onze wilde flora bestaat veelal uit inheemse soorten. Hun biodiversiteitswaarde is hoog. Stinsenplanten zijn niet altijd inheems, maar hun biodiversi-

teitswaarde is vaak wél hoog. Het zijn planten die vroeger op een terp groeiden waar een stins (= versterkte Friese adellijke woning) of begraafplaats aanwezig was. De tips van de auteurs over de keuze van de planten 'inheems of stins' zijn goed.

NUTTIGE ADVIEZEN

Het boek bevat verder nog allerlei andere nuttige adviezen. Echter, er ontbreekt iets. Stel dat er eens een stukje grond vrij komt en dat dat onberoerd blijft. Daarop zouden wel eens verschillende kiemplanten van onze wilde flora tevoorschijn kunnen komen, zelfs van zaden die al vijftig jaar waren begraven. Mogen die dan blijven? Eigenlijk zijn die

belangrijker voor de insecten dan dat wat recent is aangeplant.

Bij de aanplant zullen we daarentegen ook rekening moeten houden met opwarmend Nederland. Wat kan hier over twintig jaar nog groeien?

MEETLAT

Bijzonder is het voorstel van de auteurs voor een biodiversiteitsmeetlat op begraafplaatsen. Zij gebruiken daarvoor, met een onderverdeling, vier indicatoren, namelijk:

1. Bosgemeenschap en structuurvariatie
2. Gradiënten en watergebonden indicatoren
3. Planten, kruiden, bomen, struiken
4. Schuilplaatsen en verplaatsingsmogelijkheden.

Met behulp van veel foto's worden die factoren toegelicht.

Het boek is een gouden sleutel voor mensen die met begraafplaatsen bezig zijn en andere liefhebbers. Zelfs voor grote tuinen en kleine parken is dit boek te gebruiken.

*Rinny E. Kooi,
botanisch curator Singelpark Leiden*

Ada Wille e.a., *Handleiding biodiversiteit op begraafplaatsen. Informatie en inspiratie om aan de slag te gaan!* Amsterdam: LOB, 2023. ISBN 978-90-816-3130-3, 71 pp. Voor LOB-leden: € 12,50; voor niet-leden: € 15, plus verzendkosten. Te bestellen via begraafplaats.nl

GESLAAGDE INTEGRATIE

Mensen die interesse hebben voor grafmonumenten (het 'grijs') zijn niet per se liefhebbers van het groen. Vaak zien ze in bomen en planten zelfs de aartsvijanden van gekoesterde steles en grafzerken. Maar in Zuidwolde (gemeente De Wolden, Drenthe) is het anders.

Natuurvereniging Zuidwolde bestaat vijftig jaar en gaf de inwoners van Zuidwolde en de

buitendorpen een fantastisch jubileumgeschenk. In 'eendrachtige samenwerking' met de Oudheidkamer Zuidwolde kwam er een boek over de geschiedenis van de plaatsen waar in Zuidwolde werd begraven, over de symboliek, de gebruiken en de rituelen rond dood en begraven, over de grafmonumenten en over plant en dier op de begraafplaats van Zuidwolde. Het oudste graf aan de Meppelerweg, dat van Jakoba Schukking, is uit 1832, en de begraafplaats is dan ook een staalkaart van de ontwikkelingen tot nu toe – in vorm, materiaal en tekst, inclusief grafpoëzie, houten gedenkteken en graftrommel.

De prachtige foto's illustreren ook wat de natuurvorsers er tijdens hun jarenlange observaties vonden aan flora en fauna: insecten,

korstmossen, paddenstoelen, vleermuizen, vogels (zoals de nachtegaal) en zoogdieren (zoals de das). Aan langdurig ecologisch beheer dankt deze plek een uitzonderlijke biodiversiteit.

Loop het Vlinderrommetje Zuidwolde en bezoek de Vlindertuin én de begraafplaats...

Korrie Korevaart

Bert Steenbergen e.a., *De stenen tuin. De begraafplaats van Zuidwolde.* Zuidwolde: Natuurvereniging Zuidwolde i.s.m. Oudheidkamer Zuidwolde, 2023. ISBN 978-90-903-7014-9, 116 pp., € 10, plus € 5 verzendkosten. Te bestellen via info@natuurverenigingzuidwolde.nl.

Leren op een begraafplaats

Wouter Schrover

in gesprek met Tamara Ingels over funerair erfgoed en onderwijs

‘MAMA, HET WAS KEIPLEZANT, WE ZIJN OP HET KERKHOF GEWEEST.’

Tamara Ingels. Foto Steven Richardson

‘Een kind spreekt heel gemakkelijk over de dood.’ Als afsluiting van onze jaarserie De begraafplaats als klaslokaal interviewde *Terebinth* de Vlaamse onderzoeker, adviseur en opleider Tamara Ingels over haar ervaringen met funerair erfgoed en onderwijs. Het afgelopen jaar lieten we verschillende deskundigen aan het woord over de wijze waarop begraafplaatsen gebruikt kunnen worden in het onderwijs: als spiegel van en herinnering aan het verleden, en als plek die aanmoedigt tot reflectie op sterfelijkheid en dood. In het werk van Ingels komen de verschillende elementen van dit thema bij elkaar.

Ingels: ‘Als onderzoeker ben ik altijd geboeid geweest door de manier waarop mensen in het dagelijks leven antwoorden zoeken op vragen waar heel moeilijk antwoorden op te vinden zijn. Dat gebeurt bijvoorbeeld via kunst. Kunstenaars werken aan hun spirituele ervaringen om in hun kunst bepaalde boodschappen over te brengen, voor zichzelf of de beschouwer.’

‘Na de afronding van mijn proefschrift over dat onderwerp ging ik werken bij het Etnografisch Museum in Antwerpen, waar ik vooral gidste. Ik verzorgde rondleidingen over leven en dood – met jongeren uit het middelbaar onderwijs maakte ik daar een soort wereldreizen. We spraken over het idee dat leven en dood onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en dat we ongelooflijk veel kunnen leren van de verschillende zienswijzen in deze wereld over rouw en verdriet, en leven en dood en hoe we hiermee kunnen omgaan. Voor mij was dat echt een *eyeopener* – daar heeft de microbe mij gebeten.’

Kinderen lezen eigen gedichten voor op Maria Rust in Rockanje. Foto Atelma van Strien. Foto rechts: leerlingen van het Dr. Nassaucollege onthullen een grafbord op het graf van een oud-rector op de Noorder-begraafplaats in Assen. Foto Lukas Kwant

Didactische wenken

‘Na verloop van tijd ben ik als zelfstandig consultant op het gebied van erfgoed begonnen. In mijn praktijk kwam ik al vroeg in contact met vragen rond funerair erfgoed. Dat was op dat moment een onderwerp waarover nog weinig expertise bestond. Daarnaast werd ik gids- en lerarenopleider. Van scholen kreeg ik signalen dat er feitelijk geen educatief kader was voor de omgang met funerair erfgoed. Ik heb dat eerst academisch uitgezocht, maar de academische wereld begreep nog niet voldoende waar ik me mee bezighield – de link met de praktijk was er helemaal nog niet. Gelukkig zijn de academici dat op een aantal buitenlandse universiteiten nu een beetje aan het inhalen maar destijds heb ik uit pure frustratie een team van auteurs rond de tafel gezet van wie ik dacht: die heb je nodig om een boek te schrijven over begraafplaatsen en onderwijs. Zij hebben de bijdragen aan het boek *Memento mori* geschreven vanuit hun specifieke expertise. Zelf heb ik, door middel van didactische wenken in het boek, de

Serie Leren op een begraafplaats

In hun leven leren mensen op allerlei manieren over sterven en dood. Aan het thema *de begraafplaats als klaslokaal* besteedt *Terebinth* dit jaar een reeks artikelen. In deze afsluitende bijdrage een interview met de Vlaamse Tamara Ingels van INTRO Cultuur en Media (intro-cultuur.be), een bureau dat zich bezighoudt met beleid en educatie rondom funerair erfgoed. Ze is samensteller van de bundels *Memento mori. De begraafplaats als educatieve ruimte* (2017) en – met Lieve Destoop – *Memento mori II. De begraafplaats in gesprek* (2021). Ingels geeft les aan de lerarenopleiding van de Vrije Universiteit Brussel en is voorzitter van vzw Grafzerkje (grafzerkje.be), een vereniging die zich inzet voor het behoud van funerair erfgoed.

vertaalslag naar het onderwijs gemaakt en nieuwe inzichten neergepend over de didactische methodologie.’

‘Dat boek was een schot in de roos, het combineert theorie en praktijk op een manier die ook echt bruikbaar is. Het is indrukwekkend om te zien dat *Memento mori I* nog altijd wordt opgepikt. Ik krijg reacties van leerkrachten, van funerair geïnteresseerden, van gemeentes, zelfs van lezers die het helpt bij rouwverwerking.’

Burgerschap

‘Gemeentes hebben sinds twintig jaar een wettelijk omschreven taak op het gebied van het beheer van funerair erfgoed. In Vlaanderen is er daarom meer aandacht gekomen voor educatie rondom begraafplaatsen. Je kunt zaken immers wel gaan bewaren maar als je ze niet terugkaatst naar de samenleving, kun je ze beter wegdoen. Het maatschappelijke doel van erfgoed is heel belangrijk.’

‘Spreek over de dood, rouw en verlies zit in Vlaanderen nog altijd té sterk in de taboesfeer, maar we merken dat scholen stilletjes aan vooruitgang boeken. Dit komt ook door de verandering van de eindtermen in het onderwijs,

Zelf heb ik de vertaalslag naar het onderwijs gemaakt

Leerlingen van de Rehobothschool op de Joodse begraafplaats in Veenendaal, zie ook p. 29. Foto's Martin Brink

bijvoorbeeld rondom interlevensbeschouwelijk werken en burgerschap. Burgerschap betekent niet alleen gaan stemmen en kritisch nadenken, maar ook omgaan met moeilijke aspecten van het leven in onze maatschappij. Spreken over de dood zou een verplicht onderdeel moeten zijn van het onderwijs. Steeds weer opnieuw. Je identiteit zoeken is ook zoeken naar wat die identiteit is – of zal zijn – in de dood.’

Generaties

‘*Memento mori* doet ook een voorstel voor een goed verloop van een begraafplaatsrondleiding. Ga terug in een historisch kader. Wat is het verleden van die plek, wat is het verleden van dood en begraven? Zo maak je duidelijk dat deze deel zijn van het leven en dat iedereen ermee geconfronteerd wordt. Over generaties heen zien we een evolutie, de verschillende generaties op de begraafplaats laten zien hoe onze blik op leven en dood veranderd is.’ ‘Een begraafplaats is niet alleen een spiegel van het verleden, maar ook van het heden en zelfs van de toekomst. Er zijn lege perken, dus je weet dat er nog zaken moeten worden ingevuld – en vroeg of laat is onze eigen plek daar ook bij. Vooral op stedelijke begraafplaatsen zijn tegenwoordig heel veel mogelijkheden, voor begraven maar zeker ook voor de asresten na cremen: een urnenveld, een columbarium of een strooiweide, de as mee naar huis nemen of – in Antwerpen – ze in de Schelde laten zakken.

Je zou niet goed bezig zijn als je niet met jongeren in gesprek gaat over wat ze zelf willen. Je zet het verleden in om hen te helpen na te denken over het heden en de toekomst – de begraafplaats is daar de perfecte plek voor.’

Kinderen denken vrij

‘Tijdens wandelingen op begraafplaatsen beginnen zelfs jonge kinderen tegen elkaar: ‘Als ik kom te sterven...’, of: ‘Toen mijn bomma gestorven was...’. Dan weet je: ik heb de juiste snaar geraakt, want ze vertellen spontaan en zonder tranen en ze zijn aan het nadenken over manieren om wat ze vandaag meemaken mee te kunnen nemen naar de toekomst. Leerkrachten zeggen ook: het is fantastisch, want sommige kinderen gaan nadien echt in gesprek met hun ouders over dingen die al gebeurd zijn. Bijvoorbeeld over een broertje of een zusje dat gestorven is in de buik van de moeder en over wie de ouders niet durven te praten. Dat geeft rouwverwerking, dat geeft aanvaarding – dat is zó mooi om te zien.’

‘Bij de allereerste begraafplaatswandelingen heb ik soms vooraf op scholen toelichting moeten geven aan de leerkrachten. Dat het geen treurige bedoening zou zijn, dat de kinderen ook weleens mochten huppelen en spelen en roepen of zingen; dat het een speelse manier van kijken was die voor de kinderen zeker niet traumatisch zou zijn. Achteraf vertellen die kinderen thuis: ‘Mama, het was keiplezant, we zijn op het kerkhof geweest.’ Zo moeten we het hebben, want plotseling gaan al die oogkleppen af. Volwassenen kijken door een klein tunneltje langs hun trauma's en ze durven er niet over te spreken met kinderen. En dan prikken de kinderen daar opeens doorheen.’

Kinderen gaan nadien
echt in gesprek met hun ouders

‘We onderschatten het talent van kinderen om, zonder veel poeha en taboe, over moeilijke thema’s te praten. Kinderen kijken nog heel vrij naar de wereld en stellen voortdurend waaromvragen. Ze gaan in hun fantasie vaak al een begrafenis uitdenken of nadenken over manieren om een huisdier of iemand die ze graag zien, te herdenken.’

Bouwstenen

‘Een kind spreekt veel gemakkelijker over de dood, dat is een heel stevige leerschool voor ouders. Want het is een moeilijk thema, een vorm van opvoeding over het leven: het gesprek over de dood is minstens even moeilijk als het gesprek over de bloemetjes en de bijtjes. Hoe doorbreken we de muren die mensen optrekken rond de dood? Heel vaak is dat door het creatieve. Tijdens mijn promotieonderzoek leerde ik dat kunst de kracht heeft om die muren te doorbreken en om mensen te raken zonder dat ze weten hoe ze precies geraakt worden.’

‘Ik geef kinderen weleens de opdracht om met blokjes een graf te bouwen. En dan zie je: ook zij geven betekenis aan elk steentje – dat is voor oma en dat is voor opa, en er zit een dak op, want dan komt er niet te veel water op. Dat creatieve hebben we allemaal nodig, want het helpt ons te spreken over vragen als: wanneer mij morgen iets overkomt, wat zou ik dan willen doorgeven aan de volgende generatie? Dan kom je ook automatisch uit bij graftekens – wat wil je als samenleving doorgeven aan de volgende generaties?’

Werken met de dood is een groeiproces

Prachtige plekken

‘Ik zie in Vlaanderen verschillende beheerders die fantastisch bezig zijn om van de begraafplaats een troostplek te maken, om die open te breken en de ganse stad er terug naartoe te krijgen. Dat begint ook te lukken. Begraafplaatsen bieden meer dan alleen een laatste rustplaats. Zo veranderen ze in prachtige stilteplekken, meditatieplekken, contemplatieplekken, babbellekken, filosoferplekken, en dus ook in plekken om te leren. In educatieve contexten noemen we dat tegenwoordig *outdoor learning*’.

‘Ik kan alleen maar toejuichen dat mensen ontwikkelingen op het educatieve vlak volgen en er zelf mee aan de slag gaan. Het boek *Memento mori* was destijds slechts het begin, een startpunt in een werkveld waar echt niets concreets voorhanden was – althans niet in Vlaanderen. Werken met de dood is een groeiproces, van moment naar moment. Dus laten we een groot pleidooi houden om begraafplaatsen veel zichtbaarder te krijgen en het gesprek rond de dood opnieuw aan te zwengelen, want dat is echt nodig.’

THEMADAG GEDENKWAARDIG ERFGOED OP SLOT ZUYLEN

Op 5 oktober organiseerde Terebinth samen met de stichting Kastelen, (historische) Buitenplaatsen en Landgoederen een themadag over funerair erfgoed op buitenplaatsen. De rondleiders was geen moeite te veel en zowel in Slot Zuylen als op de begraafplaats in Oud-Zuilen kregen de 39 deelnemers alle tekst en uitleg. In het ochtendprogramma kwamen Wim Cappers (over de historie van begraven op eigen grond), Bert Speulman (over natuurbegraafplaatsen) en Anita Veenendaal (over rouwsieraden en -etiquette) aan het woord. Voor een uitgebreid verslag van deze dag zie: terebinth.nl (onder Agenda, Geweest). Themadagen in 2024 zijn in voorbereiding.

BIODIVERSITEIT OP BEGRAAFPLAATSEN

In dit nummer is meer te lezen over de *Handleiding biodiversiteit op begraafplaatsen*, die op 12 oktober op een studiedag van de LOB werd gepresenteerd. Aan deze publicatie heeft Terebinth via Eward Timmerman ook een bijdrage kunnen leveren.

BESTUUR TEREBINTH

Sinds 13 oktober bestaat het bestuur van stichting Terebinth uit: Hans de Kluijver (voorzitter), Jan van de Pavert (secretaris), Wilma van der Vliet (penningmeester), Korrie Korevaart (lid), Arja Nobel (lid) en Eward Timmerman (lid). Hun ervaring en deskundigheid op het terrein van begraven en begraven worden, is precies wat Terebinth nodig heeft. Ze gaan flink aan het werk, ondersteund door webmaster Ward Lassing. Overigens: ieder die zich actief wil inzetten voor Terebinth, blijft welkom. Aanmelding via bureau@terebinth.nl.

Het bestuur van Terebinth sinds oktober 2023. Op de achterste rij, v.l.n.r.: Arja Nobel, Jan van de Pavert en Eward Timmerman. Op de voorste rij, v.l.n.r.: Wilma van der Vliet, Hans de Kluijver en Korrie Korevaart. Op het hoekje: webmaster Ward Lassing.

GOUDEN TEREBINTH 2024

In dit nummer staat meer nieuws over de stand van zaken rond de Gouden Terebinth 2024, de vijfde alweer sinds 2015. De voorbereidende commissie bestaat uit Anita van Breugel, Wouter de Jonge en Chris Potze. Zij bepalen welke drie van de vijftien kandidaten er genomineerd worden voor de prijs. De bekendmaking van de genomineerden volgt half december. Daarna gaat er een deskundige jury aan de slag. In februari 2024 is er een feestelijke bijeenkomst waarop de genomineerden zich presenteren, met daarna de bekendmaking van het juryrapport en de prijsuitreiking door voorzitter Hans de Kluijver. Datum en locatie worden binnenkort bekendgemaakt.

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

EEN LES IN MIJN EIGEN GESCHIEDENIS

Ongeveer een uur geleden heb ik een nieuwe brief van Mozes Brandon Bravo gevonden (geboren in 1790 te Maarsen) waarin hij de Nederlandse koning vraagt om financiële ondersteuning voor zijn gezin (bestaande uit 12 kinderen).

Dit bericht, samen met foto's van de betreffende brief, las ik op 19 oktober 2023 in de Facebookgroep waarin veel (verre) Brandon Bravo-neven en -nichten zich hebben verzameld. De naam Brandon Bravo is van joodse komaf. Een aantal familieleden zijn altijd bezig met genealogie en sommige voelen de link met het jodendom nog sterk. Vaak zijn ze praktiserend. Omdat in deze groep foto's worden gedeeld van verre familieleden die ik niet ken, of felicitaties voor joodse feestdagen die ik niet vier, let ik er over het algemeen niet zo op. Maar het bericht van 19 oktober trok wel mijn aandacht. Ik heb blijkbaar gemist dat een *niet*-familieid is toegevoegd. Het is een student van de Universiteit van Amsterdam die Joodse Geschiedenis studeert en een van mijn voorouders, Mozes Brandon Bravo, als scriptie-onderwerp heeft gekozen.

De vraag is: wat maakt mijn familie interessant genoeg voor een scriptie? Ik pak onze stamboom er weer eens bij. Mozes is zes generaties van mij verwijderd. Hij was joods en chazan (gebedszanger) in de Sefardische gemeenschap in Maarssen. Omdat in het jodendom het geloof via de moederlijn gaat, heb ik niets van deze religie meegekregen; mijn moeder was niet joods. Mijn vader ook niet en ik vermoed hetzelfde van mijn opa. Ik ben benieuwd waar in de lijn dit gestopt is. Mijn vader is jong overleden en mijn opa heb ik nauwelijks gekend. Ik neem contact op met de weduwe van mijn opa. We spreken af dat ik binnenkort eens langskom.

Het voelt wat vreemd te schrijven over mijn eigen familiegeschiedenis. Vanuit mijn studie Cultureel Erfgoed ben ik gewend te schrijven over de geschiedenis van anderen. Net als de student Joodse Geschiedenis. Vanuit het theoretische aspect begrijp ik dat juist een persoonlijk element waar wij waarde aan toekennen, ervoor kan zorgen dat wij het willen behouden voor de toekomst. Ik ben dan ook erg benieuwd wat deze scriptie mij over mijn erfgoed kan vertellen. En ondertussen ga ik zelf maar op zoek, naar de verhalen, naar het funerair erfgoed.

Mijn vader en opa hebben zich laten cremieren; Mozes leefde daarentegen joods en was ook zeer betrokken in de gemeenschap. Ligt hij op een joodse begraafplaats? En hoe zit dat met andere generaties? Veel Brandon Bravo's zijn te vinden op verschillende gedenkplaten ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Voor welke vorm van teraardebestelling hebben familieleden die wél hebben kunnen kiezen, gekozen?

Misschien dat jullie daar in een volgende *Terebinth* iets over kunnen lezen.

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Marco Barnhoorn, beheerder van de twee begraafplaatsen van de Hervormde Gemeente in Katwijk.

Het is nogal een contrast: de Oude Begraafplaats uit 1793 in het centrum van Katwijk, en begraafplaats Duinrust uit 1952 in – de naam zegt het al – het duingebied. Beide begraafplaatsen zijn in bezit van de Hervormde Gemeente Katwijk aan Zee en hebben in Barnhoorn een toegewijd beheerder.

RUIM BAAN VOOR BIODIVERSITEIT

Aanleiding voor een bezoek aan Duinrust is de presentatie van Barnhoorn over het groene beleid op de begraafplaats, op de studiedag van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) op 12 oktober jl. Duinrust heeft gekozen voor een koerswijziging. Geen gemillimeterd gazon meer, maar meer aandacht voor biodiversiteit en meer ruimte voor natuurlijk groen. Dat houdt onder andere in: vergroening van paden, veel minder maaien, en het aanplanten van inheemse bomen en struiken.

Wat bracht het bestuur hiertoe? Tijdens een rondje over 'de akker' legt Barnhoorn het uit: 'Het begon met het verbod op het gebruik van gif bij de onkruidbestrijding dat we met name op de paden en tussen de monumenten gebruikten. We zijn daarmee in 2019 gestopt, maar hoe toen verder? We hebben drie jaar met heet water gewerkt, maar dat werd te kostbaar als we de paden op hoog niveau wilden blijven onderhouden. Zes van die waterbeurten per jaar zijn te duur, zowel om dat zelf met een eigen machine te doen als om

het te laten doen. En het onderhoud tussen de graven was ook een ramp. Schoffelen is te arbeidsintensief met 5.000 grafmonumenten. Wij werken nu met elektrische bosmaaiers. Dit levert wel het juiste resultaat, maar is nog niet ideaal, omdat de kop van een professionele bosmaaier eigenlijk te groot is, maar andere passende oplossingen zijn er nog niet.'

ECOLOGISCH BEHEER

Het roer moest om, ook uit ideële overwegingen. Barnhoorn: 'We wilden wel, maar iedereen zat vast aan het gemillimeterde gras. In 2021 lieten we daarom een groen beheerplan schrijven door adviesbureau De Groene Ruimte. Nu zetten we in op ecologisch beheer. De kostenbesparing is eigenlijk een verrassende bijvangst. Er is nu veel minder loopwerk want minder maaiuren, dat scheelt arbeidstijd. We houden het gras minder kort en werken met andere machines. Voor het gras is een bosmaaier eigenlijk al voldoende. Het is allemaal makkelijker in onderhoud, beter voor het milieu en natuurlijker.' Blij is Barnhoorn ook met de schoffelmachine, die het mechanische schoffelwerk op de grindpaden voor zijn rekening neemt.

Tijdens de wandeling wijst hij enthousiast op nieuw groen: 'Alles zit vol leven. Kijk, hier de bremraap, hartstikke mooi. Ginter zie je speerdistels. We proberen het jaar rond planten in bloei te hebben, goed voor de insecten.'

COMMUNICATIE

Barnhoorn wordt niet moe om alles te vertellen. Hij legt tot in detail uit hoe je paden in diverse lagen moet aanleggen, want voor het vergroenen ervan is gras inzaaien niet genoeg; ze moeten ook verstevigd worden. Daarmee

Beheerder Marco Barnhoorn over ecologisch beheer: 'Als dit in Katwijk kan, dan kan het overal.'

houdt het niet op: 'Er is veel overleg nodig met onze achterban. Communicatie is heel belangrijk. Als mensen een graf aan een pad met grind hebben gekocht, dan kun je daar niet zomaar gras van maken. We moeten uitleggen waarom we nu de natuur zoveel mogelijk zijn gang laten gaan. Omdat inheemse soorten sterker zijn, meer bijdragen aan de biodiversiteit en omdat vergroening helpt in de aanpassing aan het veranderende klimaat. Maar we hebben ook nog exoten, zoals de slaapboom, de Albizia. Juist omdat de temperatuur gaat veranderen, heb je die ook nodig. En niet alle inheemse soorten hebben de wind mee. Meidoorns bijvoorbeeld, doen het in het duin zelf goed, maar hebben het hier om onduidelijke redenen zwaar om op te starten.' Barnhoorn en zijn team proberen Duinrust zo goed mogelijk in stand te houden. Op de Oude Begraafplaats zijn ze misschien meer gericht op het funeraire verleden, maar ook op Duinrust wordt, bijvoorbeeld, een lijst van graven van cultuurhistorisch belang opgesteld. Barnhoorn: 'Pieter Kuijt vind ik persoonlijk de grootste held die hier ligt. Een helmplanter die tijdens de oorlog in de duinen mocht blijven werken. Hij was in de buurt van de fusillades door de Duitsers en markeerde de plaatsen waar de Duitsers de lijken begroeven. Na de oorlog kon hij aanwijzen waar ze lagen.'

Intussen gaat het weer regenen. Barnhoorn poseert voor de foto op een droge plek, onder een moerbeï. Ook een exoot.

Korrie Korevaart

Mechanisch schoffelen: de schoffelmachine.

TOEN... IN ZEELAND

In Middelburg werkte in de achttiende eeuw tekenleraar en papierkunstenaar Johannes Hubertus Reygers (1767-1849). Hij stelde allerlei gedenkstukken samen uit geknipte stukjes papier tot een geheel met reliëf, dus min of meer ruimtelijk. Jan Peter Verhave noemt deze knipkunstenaar in zijn artikel over de dood als thema in knipwerk (pp. 8-11). Een gedenkstuk van Reygers uit 1818 toont de portretten van een Zeeuwse dominee en zijn echtgenote: *Zij Rusten in Vrede*, gemaakt van divers papier en karton, 48 x 38 x 8 cm. Collectie Nederlands Uitvaartmuseum Tot Zover (inv./cat.nr. 1755), Amsterdam